

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНУ «СОЦІАЛЬНА РОЛЬ СІМ'ЯНИНА»

Розглянуто різні наукові підходи до розуміння сутності поняття «соціальна роль» у галузі соціологічних та психолого-педагогічних досліджень. Уточнено зміст поняття «соціальна роль» юнака як майбутнього сім'янина, яка залежить від рівня засвоєння її особистістю, рівня розвитку якостей особистості, її знань, умінь і навичок, що необхідні для реалізації себе як сім'янина.

Ключові слова: соціальна роль, роль, юнаки, майбутній сім'янин, школа-інтернат.

В умовах розбудови сучасного українського громадянського суспільства важливого значення набуває проблема розвитку особистості, готової до швидких трансформаційних змін. Сучасний загальноосвітній навчальний заклад має створити майбутньому випускнику всі необхідні умови для його духовного та особистісного зростання, інтелектуально-моральної свободи вибору поведінки, уміння самостійно приймати рішення та відстоювати їх, задоволення власних інтересів і потреб.

Випускник інтернатного закладу, на жаль, стикається з проблемами, які утруднюють його успішну реалізацію як у професійній, так і життєвій сфері. Насамперед, це: несформоване почуття прихильності; розчарування, втрата життєвих орієнтирів; низький рівень соціалізації та соціальної адаптації; невміння визначати проблеми та шляхи їх вирішення; споживацтво; викривлене розуміння сімейних цінностей; важкість побудови повноцінних стосунків із дружиною / чоловіком, неготовність до батьківства, повернення їхніх дітей до інтернатних закладів; відсутність житла тощо.

Загальнодержавні програми, насамперед такі, як Концепція Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 р., наголошують на необхідності підготовки молоді до подружнього життя та підвищення рівня готовності до виконання соціальних ролей чоловіка і дружини; формування у молоді свідомого ставлення до шлюбу з метою створення міцної, самостійної сім'ї.

Юнацький вік є сенситивним для формування готовності до виконання ролі сім'янина, оскільки у цей період у юнаків відбувається бурхливий розвиток самосвідомості. Особливого значення набувають особистісні характеристики юнаків, можливості їх самореалізації та самоствердження, формується внутрішня позиція юнаків і дівчат, виникає своє ціннісно-смісловне розуміння тих якостей людини, які характеризують її як представника певної статі, активізується вироблення особистих поглядів на характер взаємостосунків чоловіка та жінки, відбувається активне привласнення суспільних норм і функцій, пошук можливостей для їхнього якісного усвідомлення,

оволодіння соціальною роллю, тобто юнак формується як суспільний суб'єкт.

Дослідження проблеми оволодіння юнаками соціальною роллю сім'янина має міждисциплінарний характер, оскільки воно відбувається як у соціологічній, так і у психологічній й педагогічній площині. На диференціації соціальних ролей зосереджували свою увагу І. Кон, О. Лосева, Т. Юферева, З. Янкова та інші. Процес засвоєння дитиною соціального досвіду за допомогою теорії ролі знайшов своє відображення у дослідженнях Дж. Г. Мід, Р. Мінтон, С. Катрелл, Т. Парсонс, Т. Сарбін, А. Шилс. Українські психологи зазначають, що загальною для соціологів і психологів характеристикою соціальних ролей є ціннісні орієнтації особистості та рольові установки (І. Бех), спільність цілей діяльності, життєва спрямованість або мотивація поведінки людей (С. Максименко, В. Семиченко).

Водночас поза увагою дослідників залишилася складна та різноаспектна проблема визначення та розуміння феномену соціальної ролі сім'янина. Виникає істотна суперечність між об'єктивними потребами сучасного суспільства у підготовці молоді до виконання соціальної ролі сім'янина та відсутністю розроблених теоретичних аспектів цього процесу.

Мета статті полягає у розкритті сутності феномену «соціальна роль юнака як майбутнього сім'янина».

Поняття «роль» запропонував американський соціальний психолог, автор теорії ролей Д. Мід. Він зазначив, що у спілкуванні з різними людьми суб'єкт грає різні ролі, а особистість становить собою об'єднання різноманітних соціальних ролей, які вона постійно на себе приміряє. На його думку, весь розвиток особистості здійснюється тільки в процесі розігрування якоїсь ролі. Д. Мід разом з його послідовником М. Куном вважали, що основним механізмом і структурою особистості є її рольова сутність. Т. Слотіна разом з іншими психологами підкреслює, що часто теорію ролей Міда називають теорією очікувань, оскільки виконання певної ролі тісно пов'язано з очікуваннями оточуючих і самої людини результатів виконання цієї ролі. Автор зазначає, що роль — це сукупність норм поведінки, а також сама поведінка особистості, яка реалізує ці норми в системі міжособистісних відносин: соціальна функція особистості [8, с. 230].

У психолого-педагогічному словнику поняття «роль» трактується як соціальна функція особистості, що відповідає прийнятним нормам і способам поведінки людей в залежності від їх статусу чи позиції у суспільстві, системі міжособистісних відносин [7].

У контексті нашого дослідження доцільним є вивчення наукового підходу І. Кона, який під роллю розуміє «функцію, нормативно схвалений образ поведінки, очікуваний від кожного, хто займає дану позицію» [4, с. 33]. Зауважимо, що І. Кон акцентує увагу на тому, що

з об'єктивної точки зору особистість щонайкраще може бути вивчена через сукупність її соціальних ролей, «якими б загальними, безособовими не були ролі, взяті окремо, їхня структура, їхня інтеграція в особистості даного індивіда завжди є унікальною, специфічною тільки для нього» [4, с. 34].

Засвоєні особистістю соціальні норми й ролі становлять зміст її цінностей, зумовлюють спрямованість її поведінки, вибір сфер і засобів реалізації нею своєї внутрішньої позиції. Рівень засвоєння соціальної ролі пов'язаний з усією сукупністю умов, у яких виховується дитина, де відбувається її розвиток, формуються її життєві цілі.

Значне місце у дослідженні проблеми визначення сутності ролі посідає вітчизняний дослідник П. Горностай, котрий стверджує, що соціальна роль — це стереотипна поведінка людини, яка задається її соціальною позицією в системі міжособистісних відносин, ланка, яка пов'язує особистість і групу, спосіб входження особистості в групу. Скільки існує груп (великих і малих, реальних чи умовних), до участі в яких залучається індивід, стільки ж він має соціальних ролей (іноді — більше, якщо в одній групі йому доводиться виконувати не одну, а кілька ролей) [1, с. 325].

У своїх дослідженнях П. Горностай пропонує такі підходи до розуміння сутності цього поняття:

1. Роль як поведінкова модель соціальної позиції (визначається соціальною структурою, елементами якої є соціально-рольові позиції, які задають суспільно зумовлені варіанти рольової поведінки і формують очікування до рольового репертуару учасників соціальної взаємодії).

2. Роль як норма (своєрідний набір стандартів відповідної форми поведінки, правил виконання тих чи інших дій, носій нормативної бази поведінки).

3. Роль як функція (спосіб досягнення певних практичних соціальних цілей, концентрація цільового призначення людської поведінки).

4. Роль як символ (носій найбільш загальних якостей, сенсів).

5. Роль як цінність (засіб вирішення важливих життєвих завдань, ціннісні орієнтації).

6. Роль як психологічний стан (відносно статичний психічний стан, що може існувати поза межами конкретної ситуації рольової поведінки; він є не вродженим, а набутим у процесі онтогенетичного розвитку).

7. Роль як особистісний модус (особистісний компонент ролі — форма особистісної саморепрезентації, система інтеракційних характеристик особистості, одна з важливих форм соціального буття людини).

8. Роль як настановлення (готовність до певного способу реагування на ситуацію та певні індивідуалізовані форми поведінки).

9. Роль як ставлення (рольова взаємодія неможлива без взаємоставлення, тобто без взаємного ставлення суб'єктів обміну рольовими діями один до одного).

10. Роль як ресурс (вагоме джерело особистісної самореалізації, що сприяє, з одного боку, адаптації до суспільства, входженню в його структуру, а з іншого, — розвитку різних аспектів індивідуальності людини, один із компонентів цієї індивідуальності).

11. Роль як захисний механізм (своєрідний психологічний захист, коли за рольовою поведінкою, що набуває іноді ритуально-символічного характеру, приховується прояв сутнісного «Я»; відбувається приховування деяких аспектів індивідуальності, самості за рольовою маскою, яка переймає на себе функцію зовнішньої сторони особистості людини) [1, с. 26-28].

Соціальна роль обов'язково передбачає наявність певних функціональних обов'язків, які існують як рольові очікування, тобто «правила і норми, які група висуває до людини, котра грає дану роль». Засвоєння рольових очікувань є зовнішнім, суспільно заданим джерелом формування соціальної ролі: «...засвоєння соціальних норм, правил, цінностей (у тому числі й моральних) відбувається не інакше, як у формі рольових (або ширше — соціальних) очікувань, які формують соціальну поведінку людини, важливим компонентом якої є виконання соціальних ролей». Однак неправомірно було б стверджувати, що формування соціальних ролей повною мірою детермінується заданими ззовні шаблонами поведінки. Цей процес відбувається за рахунок «складної взаємодії зовнішнього з внутрішнім, із тими джерелами особистісного розвитку, за посередництвом яких утворюється «Я-концепція» людини [3, с. 56].

Отже, виконання ролей «зумовлюється не тільки очікуванням групи, а й водночас процесом самоідентифікації людини, що супроводжується рольовими переживаннями і формуванням її ціннісних орієнтацій».

Сукупність соціальних ролей, що відповідають певному статусу, називають рольовим набором (приписані та досяжні). Приписаних ролей не треба навчатися, вони даються людині об'єктивно (наприклад, син своїх батьків, він виконує цю роль без попередньої підготовки). Інша справа — ролі досяжні, їх треба навчатися. Рольове навчання передбачає виконання двох завдань: навчання обов'язкам і здійснення прав відповідно до ролі; настанови, почуття, очікування, що відповідають ролі [6].

У той же час, на думку багатьох науковців (А. Асмолов, Л. Буєва, Д. Леонтьєв, Я. Коломинський, Т. Шабутані) роль, яка засвоюється й приймається особистістю без сумніву, стає частиною особистісної структури людини, а в нашому випадку важливим компонентом рольової структури особистості майбутнього сім'янина.

Без формування соціальних ролей неможливе формування соціальної поведінки як прояву високого рівня соціалізованості, важливим показником якого є адекватна рольова поведінка.

На думку багатьох вчених діапазон і кількість ролей, якими здатна оволодіти та які здатна реалізувати особистість, визначається різноманітністю соціальних груп, до яких вона належить (Г. Андреева, Н. Богомолова, Л. Петровська), видами діяльності, у яку вона включена (Л. Карамушка, В. Семиченко), системою норм та відносин, її потребами й інтересами (Е. Берн, А. Петровський, О. Шорохова). Соціальні ролі чоловіка, дружини, батьків вимагають пари з певними відносинами: батьки — діти, чоловік — дружина. Одна людина є носієм багатьох ролей залежно від ситуації, наприклад: учень, вдома — син, чоловік, тато тощо; в міському транспорті — пасажир; у магазині — клієнт; у лікарні — пацієнт тощо.

Вирізняють такі сімейні ролі:

1. Ролі, які описують взаємодію між членами сім'ї на мікросистемному рівні:

- подружні ролі: чоловік;
- ролі, які належать до дитячо-батьківської підсистеми: батько, син;
- ролі, які належать до сиблінгової підсистеми: брат.

2. Ролі, які описують взаємодію членів сім'ї на макросистемному рівні:

- ролі, виникнення яких обумовлено взаємодією між подружніми зв'язками: свекор, зять та ін;
- ролі, обумовлені кровним спорідненням: дідусь, онук, двоюрідний брат та ін.

У функціональних сім'ях структура сімейних ролей цілісна, динамічна, має альтернативний характер та відповідає таким вимогам:

- виконання ролі повинно забезпечувати задоволення потреб усіх членів сім'ї, за дотримання балансу індивідуальні потреби — потреби інших членів сім'ї;
- відповідність прийнятих ролей можливостям особистості;
- спроможність членів сім'ї гнучко функціонувати в декількох ролях. [5, с. 15].

Оволодіння соціальною роллю сім'янина охоплює формування ціннісного образу сім'ї, мотивації та установки на створення сім'ї, формування і розвиток якостей особистості: її знань, умінь та навичок, необхідних для успішного сімейного життя.

Говорячи про соціальну роль батька слід акцентувати увагу на його поведінці стосовно дітей. Ці дії залежать від його культури, цінностей, орієнтацій, етичних норм, які визначають його як особистість.

Ми поділяємо думку сучасної дослідниці Н. Гусак, яка наголошує на тому, що соціальна роль батька — це сукупність функцій, ре-

алізація яких забезпечує створення сприятливих умов для розвитку та виховання дитини на основі дотримання батьківських прав та обов'язків, а соціальну роль чоловіка визначає як сукупність норм, які визначають його поведінку в системі «чоловік-дружина», й обумовлені сформованими у чоловіка загальнокультурними, моральними, матеріальними цінностями та традиціями сім'ї.

Соціальні ролі, на думку вченої, соціально санкціоновані і соціально значущі функції особистості, які виконуються у відповідності із загальноприйнятим соціальним стандартом [2, с. 82].

На основі узагальнення наукових підходів ми дійшли висновку, що поняття «соціальна роль» насамперед залежить від рівня засвоєння її особистістю, рівня розвитку якостей особистості, її знань, умінь та навичок, що необхідні для реалізації себе як сім'янина.

Для успішного виконання ролі чоловіка юнак має поєднувати у собі найрізноманітніші якості особистості: відповідальність, почуття обов'язку, поважливе ставлення до дівчат і жінок, уміння взяти на себе більш важку роботу, самовладання, стриманість, сила волі, працелюбство, моральна чистота, вихованість, скромність, ввічливість; ділові якості, пов'язані з роботою; ерудованість, різнобічність інтересів; якості, традиційно пов'язані з уявленнями про мужність; якості, що характеризують його як чоловіка і батька; сміливість, витриманість, енергійність, терпимість, здатність зрозуміти іншого, емоційна чуйність.

Література

1. Горностай П. П. Личность и роль. Ролевой поход в социальной психологии личности / Горностай П. П. — К. : Интерпресс ЛТД, 2007. — 311 с.
2. Гусак Н. І. Підготовка юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Гусак Надія Іванівна; Харківський нац. університет імені В. Н. Каразіна. — Х, 2005. — 222 с.
3. Канишевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... д-р пед. наук : 13.00.07 / Канишевська Любов Вікторівна. — К., 2011. — 490 с.
4. Кон И. С. Социология личности / Игорь Семенович Кон. — М. : Политиздат, 1967. — 383 с.
5. Левченко К. Б. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч. метод. посібник. — К. : ФОП, 2007. — 240 с.
6. Некрасов А. И. Социология / А. И. Некрасов. — Х. : «Одиссей», 2004. — 304с.
7. Словник-довідник педагогічних і психологічних термінів / за ред. Кузьмінського А. І. — Черкас : ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2002. — 112 с.
8. Слотина Т. В. Психология личности. — СПб. : Питер, 2008. — 304 с.

Рассмотрены различные научные подходы к пониманию сущности понятия «социальная роль» в области социологических и психолого-педагогических исследований. Уточнено содержание понятия «социальная роль «будущего семьянина, которая зависит от уровня её усвоения личностью, уровня раз-

вития личностных качеств, знаний, умений и навыков, необходимых для реализации себя как семьянина.

Ключевые слова: социальная роль, роль, юноши, будущий семьянин, школа-интернат.

A. I. Gritchyna

Modern Approaches to the Concept of Social Role of Family Man

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine)

Investigation of the problem of acquiring by a young man the social role of family man is interdisciplinary. On the basis of generalization of scientific approaches, it is concluded that the concept of social role depends on these several facts: the level of mastering it by an individual and the personality traits, his knowledge, abilities and skills that are necessary to implement himself as a family man.

To successfully perform a male social role the young man should combine in his character a variety of personality traits: responsibility, sense of duty, respectful attitude towards female, the ability to take on heavier work, self-control, self-restraint, strength of will, diligence, integrity, modesty; business qualities, erudition, many-sided interests; qualities associated with courage; qualities that describe him as a husband and a father; also bravery, consistency, energy, tolerance, the ability to understand others and emotional responsiveness.

Keywords: role; social role; young man; family man; boarding school.

References

1. Gornostai, P. P. (2007). *Lichnost i rol. Rolevoi podkhod v socialnoi psikhologii lichnosti* [Personality and Role. Role Approach in Social Psychology of Personality]. Kyiv: Interpress LTD.
2. Husak, N. I. (2005). *Pidhotovka yunakiv-starshoklasnykiv do vykhonannia sotsialnykh rolii cholovika ta batka* [Training Young Man of Senior School to Education of Social Role of a Husband and Father] (Doctoral dissertation, Kharkiv).
3. Kanishevska, L. V. (2011). *Teoretyko-metodychni osnovy vykhovannia sotsialnoi zrilosti starshoklasnykiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ u pozaurochnii diialnosti* [Theoretical and Methodical Foundations of Education of Senior Pupils' Social Maturity at Secondary Boarding Schools in Extracurricular Activity] (Doctoral dissertation, Kyiv).
4. Kon, I. S. (1967). *Sotsiologiiia lichnosti* [Sociology of Personality]. Moscow: Politizdat.
5. Levchenko, K. B. (2007). *Sotsialno-pedahohichna ta psykhologichna robota z ditmyi trudovykh mihrantiv* [Social and Psychological as well as Pedagogical Works with Children of Work Immigrants]. Kyiv: FOP
6. Nekrasov, A. I. (2004). *Sotsiologiiia* [Sociology]. Kharkov: «Odissei».
7. Kuzminskii, A. I. (Ed.). (2002). *Slovnnyk-dovidnyk pedahohichnykh i psykhologichnykh terminiv* [Dictionary and Manual of Pedagogical and Psychological Notions]. Cherkasy: ChDU im. B. Hmelnytskoho.
8. Slotina, T. V. (2008) *Psikhologiiia lichnosti* [Psychology of Personality]. St. Petersburg: Piter.